

Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler

*Khurasan's Before The Seljukid Period: Geographic Location,
Economical, Structure and Cities*

Haşim Şahin¹

Yunus Arifoğlu²

Özet

İran'ı doğudan Asya'ya kuzeyden Rusya'ya güneydoğudan Hindistan'a bağlayan Horasan, bir kavşakta olmasından dolayı stratejik açıdan önemli bir konuma sahiptir. Bölgedeki güçlerin diğer bölgelerle siyasi ilişkileri, ticari faaliyetleri, bölgeler arasında yoğun kültürel faaliyetlerin oluşmasına ve bölgenin kozmopolit bir yapı kazanmasına neden olmuştur. Bu öneminden dolayı Ortaçağ İslam coğrafyacılarının ve seyyahların Horasan'a dair övücü sözler söyledikleri malumdur. Bu çalışmada Horasan coğrafyasının, fiziki yapısı, iklimsel özellikleri ve bunun doğurduğu ekonomi yani sanayi ve ticari hayatına katkısına değinilecek, ayrıca bölgenin kendine has idari yapısı ile başlıca şehirleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Coğrafya, Horasan, İklim, Ekonomi, Ticaret, İdari, Şehir.

1 Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, hsahin@sakarya.edu.tr

2 Arş. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Abstract

Connecting Iran to Asia in the east and to Russia in the North, to India in the southeast, therefore Khurasan has an important strategic position. Political relations and commercial activities of the regional powers with other regions contributed to the establishment of intense cultural activities and a cosmopolitan structure in the region. It is well known that Medieval Islam geographers and travelers had spoken highly of Khurasan. In this study, the physical structure, climate and its reflections, the economy as a result of these, in other words industry and commercial life will be explained and also the unique administrative structure of the region and city will be explored.

Keywords: *Geography, Khorasan, Climate, Economy, Commerce, Administrative, City.*

Giriş

Coğrafya gerek fiziki yapı bakımından, gerekse iklim koşulları dolayısıyla üzerinde barındırdığı insanları etkileyen faktörlerin başında gelmektedir. Medeniyetler uygun coğrafyalar üzerinde gelişir. Coğrafya asli unsuru insandır. İnsanın bütün faaliyetleri, kazanımları hüsrancıları coğrafyaya bağlı bir şekilde gerçekleşir.³ Mesudi, İbn Haldun gibi ortaçağın önemli müellifler eserlerinde coğrafyanın bilhassa tarih üzerinde etkisini vurgulamışlardır.⁴ Richard Nelson Frye ise coğrafyanın insan ve insanların örgütlenmesi üzerinde etkisine değinerek, klan, aşiret, kabile askeri ve diğer toplumsal örgütlemelerin coğrafyaya göre şekillendiğini belirtmiştir.⁵

Coğrafyanın tarih üzerindeki etkisinin en yoğun olarak görüldüğü bölgelerden birisi Horasan'dır. Bu bölge mevkii dolayısıyla Ortaçağda önemli bir role sahiptir. İran'a bağlı bir eyalet olan bölgenin vaktiyile kapsamış olduğu bazı şehirleri günümüzde Afganistan ve Türkmenistan sınırları içerisinde kalmıştır. İran'ı doğudan Asya'ya kuzeyden Rusya'ya güneydoğudan Hindistan'a bağlayan Horasan, önemli bir konuma sahiptir. Bölgedeki güçlerin diğer bölgelerle siyasi ilişkileri, ticari faaliyetleri, bölgeler arasında yoğun kültürel faaliyetlerin oluşmasına ve bölgenin kozmopolit bir yapı kazanmasına neden olmuştur. Bu durum farklı din ve dillere mensup milletler ile ilişkilidir. Horasan sahip olduğu stratejik konum itibarıyla tarih boyunca bölgede bazı isyan ve ihtilallerin çıkmasına neden olmuştur (Abbasi ihtilalinin bir kolu ve en önemlisi bu bölgeden olmaktadır, Yine Selçuklu beyleri Çağrı ve Tuğrul bey kardeşler istiklale bu bölgeden gideceklerdi). Zira doğu ve batı arasında bariyer görevi gördüğü için bölge çoğu kez ihtilalleri gerçekleştirenlere korunma ve barınma sahası olmuştur.⁶

3 Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2010, s. 143.

4 Mesudi, *Muruze Ez-Zehab*, çev. D. Ahsen Batur, *Altın Bozkırlar*, Selenge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011, s. 9; İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 2. Baskı, c. I, İstanbul 1982, s. 306.

5 Richard Nelson Frye, *The Heritage of Persia*, World Publishing Company, 1. Baskı, New York 1963, s. 1.

6 Frye, *The Heritage of Persia*, s. 7.

Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı Ve Şehirler

Horasan'ın Adı, Sınırları ve Fiziki Yapısı

Horasan İran coğrafyasında yer alan bir bölge olup, İran yaylasının en doğu kısmında Türkmenistan ile Afganistan sınırına kadar uzanır. Burası ortaçağ boyunca stratejik coğrafi ve idari bir bölge olmuştur. Horasan ismi eski Farsçada hûr (güneş) ve âsân (ayan) yani gelen doğan kelimelerinin birleşiminden gelmiş olup, güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi, doğu bölgesi anlamına gelmektedir. Horasin kelimesi Horasan'ın çoğulu şeklinde kullanılırken, Horasani, Horsi gibi kelimeler ise bölgeye nispet şeklinde kullanıldığı belirtilmektedir. Bu isim muhtemelen Sasaniler döneminde ortaya çıkmış, kısa zamanda yaygınlaşmıştır.⁷

Horasan'ın sınırları buranın idari bakımından büyüyüp küçülmesiyle ilgili olarak tarih boyunca çeşitli farklılıklar göstermiştir. Bu nedenle zaman içinde değişen siyasi sınırlarla coğrafi sınırlar ayrı ayrı değerlendirilmelidir. Bölge Sasaniler döneminde küçük bir idari birim iken, sonraki dönemlerde siyasi iktidarların gücü nispetinde genişlemiş veya daralmıştır.⁸

Horasan, doğudan Huttel, Gur ve kısmen Sicistan, güneyde Deşt-i Lut ve Kirman ile Rey arasındaki Fars toprakları, batıda Deşt-i Kevir'in batı kısmı ve Taberistan ile Curcan kuzeyde Türkmenistan'ın bir bölümü Harezmi ve Maveraunnehir tarafından çevrilmiş geniş bir alan olarak tarif edilir.⁹ *Hudud'ul Âlem*'de ise Horasan'ın sınırları doğuda Hindistan, güneyde Kerges-Kâh (Deşt-i Lut) çölü batıda Gurgan, Oğuz toprakları, kuzeyde de Amuderya olarak gösterilmektedir.¹⁰ Ramazan

7 Frye, *The Heritage of Persia*, s. 12; Recep Uslu, *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 1997, s. 25; Osman Çetin, "Horasan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XVIII, İstanbul 1998, s. 234.

8 Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Megamiz, İletişim Yayınları, 1. Baskı, c. I, İstanbul 1972, s. 80; Elton L. Daniel, *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820*, The İran America Foundation, 1. Baskı, Chicago 1979, s. 13; Uslu, *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 25.

9 İbn Havkal, *Süretü'l Arz*, haz. E.J. Brill, 2. Baskı, Leiden 1939, s. 426; Daniel, s. 13; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1. Baskı, Ankara 1985, s. 160-161; Çetin, s. 234.

10 *Hududu Âlem Minel Meşrik ilel Mağrib*, nşr. V. Minorsky, çev. A. Duman, Murat

Şeşen'in eserinde belirttiği üzere, İstahri Horasan'ın çeşitli kürelere sahip olduğunu belirtip sınırlarını, Doğudan Sicistan ve Hindistan ülkeleri ile batısında Oğuz çölü ve Curcan bölgesi kuzeyinde Maverannehir ve Türk ülkesinin bulunduğu kısım olarak betimler.¹¹ Diğer bir İslam coğrafyacısı İbn Havkal ise Horasan'ın bu dönemde Sicistan, Hind, Gur, Kabul, Huttel, Cürcan, Deylem, Tabaristan, Havarizm, Huzistan ve Buhara ile çevrili olduğunu belirtir.¹² Dolayısıyla Horasan'ın sınırları tarihin muhtelif dönemlerinde yer yer farklılıklar arz etmekle beraber genellikle, doğudan Huttel, Gur ve kısmen Sicistan, güneyden Deşt-i Lut ve Kirman ile Rey arasındaki Fars toprakları, batıdan ise Deşt-i Kevir'in batı kısmı ve Tabaristan ile Curcan, kuzeyden ise Türkmenistan'ın bir bölümü Harezmi ve Maverannehir tarafından çevrilmiş önemli coğrafi ve idari bir bölge şeklinde tarif edilebilir.

Horasan bölgesinin fiziki yapısına bakıldığında genel olarak bölgede plato, sıra dağlar, bu dağların arasında vahalar, ovalar ve çöllerin yer aldığı görülür. Horasan dağ silsilesini etkileyen İran platosunun bir uzantısı da Horasan bölgesini kapsamaktaydı. Aşırı erozyon plato'nun kırılmasına bölgenin N.W.- S.E.¹³ şeklinde biçimlenmesine neden olmuştur. Ayrıca gelişmiş tabakalar da, Horasan dağ silsilesini etkilemiştir. Dağlar sıralı bir şekilde, bir ucu Elbruz sıra dağlarına diğer ucu Afganistan kuzeyindeki Hindukuş dağlarına uzanırlar.¹⁴

Kuzey Horasan'ı Elbruz ve Pamire bağlayan dağ silsilesi 3 bin metreyi aşar. Elbruz dağları 5.670 m yüksekliğindeki meşhur Kuh-i Baba ile Hindukuş dağlarına bitişiktir.¹⁵ Bölgenin kuzeyinde Bend-i Türkistan, Siyahkuh, Sefidkuh, Küpet, Allah-u Ekber, Gülistan, Karadağ, Hazar Mescid isimlerini taşıyan ve Kafkasya'ya kadar uzanan sıra dağlar, Güneyde ise; Kuh-i Aladağları, Kuh-i Binalud, Elbruz-Pamir sıradağ-

Ağarı, Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2008, s. 56; Zeydan, s. 80.

11 Şeşen, s. 160-161.

12 İbn Havkal, s. 426.

13 Bütün kaynaklarda N.W.- S.E. biçiminde geçmektedir.

14 M. Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, TTK. Basımevi, 1. Baskı, Ankara 1948, s. 2; W.B. Fisher, "The Land of Iran, Physical Geograpyh," *The Cambridge History Iran*, Cambridge University Press, v. 1, New York 1968, s. 67,68.

15 Günaltay, s. 2; Frye, *The Heritage of Persia*, s. 8.

ları, Hindukuş dağları yer alır.¹⁶ Bu dağlar bölgenin kuzeyinde doğal bir set oluşturmaktadır. Bu set siyasi mücadeleler sırasında pek çok boy ve millet için sığınma bölgesi olma özelliğini taşımıştır.¹⁷

Horasan'ın güneyinin büyük bir bölümü çöllerle kaplıdır. Deşt-i Kevir, Deşt-i Lut ve Sistan bölgesindeki Hilmand havzası bunlar arasında sayılabilir.¹⁸ Deşt-i Kevir tuz çölü olup, batıda Irak-ı Aceme kadar uzanır. Bu çöl güneyinde yükselen bir sıra tepeyle Deşt-i Lut'tan ayrılır. İran platosunun üçte ikisini teşkil eden bu çöl rüzgârın havaya kaldırdığı kırmızımtırak bir kum ile örtülü geniş ovalarıyla güneş ziyası altında parıldayarak uzaktan göl manzarası gösteren toz tabakalarıyla örtülü boş topraklardan ibarettir. Bilhassa doğu bölümü kışları çok soğuk yazları çok kuraktır. Öyle ki bu çölün kışları -40 dereceye yazları da +50 dereceye ulaştığı bilinmektedir. Çölün orta ve güney kısımlarında bad-ı semum denilen yakıcı ve boğucu bir rüzgâr eser, yağmurlar toprağa inmeden havada buharlaşır. Bir diğer büyük çöl ise Deşt-i Lut'tur. Deşt-i Kevir'in güneydoğusunda yer alan bu çöl ıssız ve son derece kurak olup, denize açılmayan iç havzalardan oluşur. Bu çöl ürkütücü bir görüntüye sahiptir. Çok az yağmur düşen bu çölün bilhassa orta kesiminde yaşam zordur.¹⁹ Bu iki büyük çölün haricinde başka küçük çöller de bulunmaktadır.

Yukarıda belirtildiği gibi hayatı son derece çetin bir hale getiren bu çöller, Horasan bölgesindeki siyasi teşekküller için önemli bir sığınma merkezi olma özelliği de taşıyorlardı. Mesela Emevi baskısından kaçan muhalifler Horasan bölgesindeki çöllerini mesken tutmuşlardı. VIII. Yüzyılda Horasan ordusu tarafından desteklenen Abbasi ihtilali bu bölgede başlamıştı. Aynı şekilde Tuğrul ve Çağrı Beyler de Karahanlılar'ın ve Gazneliler'in baskısından kurtulmak için Horasan'a sığınmışlardı. Selçuklu beyleri burada örgütlenerek 1040'ta Gazne ordusunu yendik-

16 Fisher, s. 163; Daniel, s. 14; Çetin, s. 234.

17 Fisher, s. 62-68; Maurice Lombart, *İslam'ın Altın Çağı*, çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2002, s. 57; Daniel, s. 14; Çetin, s. 234.

18 Günaltay, s. 2; Bulut, s. 17.

19 Günaltay, s. 2; H. Bobek, "Vegetation", *The Cambridge History Iran*, Cambridge University Press, v. I, New York 1968, s. 289; Çetin, s. 234.

ten sonra Nişabur merkez olmak üzere devletlerini Horasan bölgesinde kurmuşlardı.²⁰

Horasan'ın İklimi

Mesudi'nin birinci iklim bölgesinde, İbn Haldun'un üçüncü iklim bölgesinin sekizinci kısmında ve Çetin'den aktarıldığına göre Zekeriya el-Kazvin'in'de dördüncü iklim bölgesinde zikrettiği Horasan karasal ve çöl iklimine sahiptir.²¹ Karasal iklim Horasan'ın bazı kısımları hariç tamamına hâkim olup, Nesa gibi yerlerde ise iklim daha serttir. Horasan'ın güney kesimine ise genel anlamda çöl iklimi hâkimdir. Bölgedeki şehirlerde, Belh'in iklimi Irak'la, Merv'in iklimi Şam'la benzerdir, Nişâbur'un havasının çok daha mükemmel olduğu belirtilir. Horasan bölgesinin iklimi ile ilgili olarak Mukaddesi'nin eserinde şöyle bir ifade yer alır; “Üç ay evlerde, Üç ay damda ve üç ay'da sunurma da yatarız.”²²

Nehirler boyunca sulanan arazide en sık rastlanan ağaç kavak olup, nadiren çam ve sedir de bulunur. Bahçelerin tezyini için servi, akasya, Türkistan dişbudağı yetiştirilir. Dağlardaki vadilerde muşmula ağacı bulunur. Yemiş ağaçlarını ihtimamla yetiştirirler. Bölgenin kuzeyine doğru akçaağaç, meşe, ardıç ve gürgenden oluşan bodur ormanlar ve otlaklar vardır. Güneyin çöl olması hasebiyle bitki örtüsü diğer bölgelere oranla çok daha zayıf, cılız, dikenli çöl bitkileri bulunmaktadır.²³ Horasan dağları ağırlıklı olarak kireçli ve killi topraklardan oluşur. Deşti Kevir'de nehirler tarafından getirilen tuzlu topraklar bulunurken, bölgenin genelinde kahverengi, podzolit topraklar mevcuttur. Nişabur dağlarının toprağı mürekkep gibi koyu ve mürekkep ihtiyacının bir kısmı buradan karşılanmaktadır.²⁴

20 Lombart, s. 57; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan, Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2012.

21 Mesudi, s. 25; İbn Haldun, s. 306; Çetin, s. 234-240.

22 Mukaddesi, *Ahsan al- Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim*, İngilizce, çev. Anthony Collins- Mohammad Hamid Alta'i, *The Best Division for Knowledge of the Regions*, Garnet publishing, 1. Press, London 1994, s. 284, 293-294; Çetin, s. 234-240; Günaltay, s. 2.

23 Mukaddasi, s. 284; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, çev. Murat Ağarı, *Yollar ve Ülkeler*, Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2008, s. 43; Günaltay, s. 2; Bobek, s. 287.

24 Mukaddasi, s. 295; Madan Lal Dewan, “Land and Water Development Division,

Horasan'da çok sayıda nehir vardır. Bunların en önemlilerinden birisi Ceyhun nehridir. Ceyhun, Tirmiz, İsfereyin ve Horasanın diğer bölgelerinden geçerek Harezm topraklarına kadar uzanarak Cürcaniye'deki göle (Aral) dökülür. Bölgedeki bir diğer akarsu Merv nehri (Murgab) olup, Garcistan sınırından çıkar, Marud, Dizi Hinaf, Luker, Barakder ve Kirenki takip ederek Merv'e ulaşır.²⁵ Diğer bir nehir Gur'un alt tarafından çıkan Herat nehri olup, yedi koldan oluşmaktadır.²⁶ Bunların dışında Tus dağından çıkıp Astu (Ustuva) ve Çernegan bölgesinin kenarından geçerek Gürgen'ı iki bölere akan Hiran nehirleri de bulunmaktadır.²⁷ Horasan yazları kurak olduğu için sulama sistemi, suyolları ve kanalları oldukça gelişmişti. Bu suyolları yeraltından gidiyordu. Bunlara dehlizler vasıtasıyla inilebiliyordu ki inmek için kat edilen mesafe bazı yerlerde yüz basamak kadar olabilmekteydi.²⁸ Âdem Mez o dönemde yaşamış bir şakacının; "*Kanallar yer üstünde, insanlar yer altında olsalardı, Nişabur hakikaten fevkalade bir şehir olurdu.*" şeklinde bir espri yaptığını ifade etmektedir.²⁹

Horasan'ın Ekonomisi

Horasan bölgesi pek çok medeniyetin birleştiği bir kavşak olma özelliği taşıdığı için ticari bakımdan önemli bir potansiyele sahipti. Bölgenin İpek Yolu üzerinde yer alması bunun başlıca sebebiydi. Nişabur, Belh, Merv ve Herat bölgenin en zengin şehirleriydi. Dağların eteklerindeki vahalarda yoğun bir şekilde ziraat yapılırdı.³⁰ Pamuk en fazla uğraş verilen zirai üründü. Marco Polo'nun da gözlemlerinden bu anlaşılabilir.³¹ Bölgedeki diğer zirai ürünler pirinç, buğday ve arpay-

Food and agriculture Organizasion of the United Nation, Rome, and J. Famouri, Director, Soil Institute, Ministry of Agriculture, Iran", *The Cambridge History Iran*, Cambridge University Press, v. 1, New York 1968, s. 251, 256; Bobek, s. 287; Daniel, s. 14.

25 İbn Havkal, s. 429; Mesudi, s.30; Minorsky, s. 22, 26.

26 İbn Havkal, s. 427; Mukaddasi, s. 291; Minorsky, s. 26.

27 Minorsky, s. 30.

28 Mukaddasi, s. 290; Âdem Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2000, s. 471.

29 Âdem Mez, s. 471.

30 Lombart, s. 57; Daniel, s. 14; Çetin, s. 234; Fisher, s. 62-68.

31 Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, çev. Ömer Güngören, Yol Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1985, s. 40; Mez, s. 529.

dı. Bunların yanı sıra yağlı bitkiler, tütün, susam, safran ve ipek böceği yetiştirilmektedir. Zambak, çam fıstığı, üzüm, kavun ve çeşitli bölgelerinde, portakal, armut, kayısı, incir, frenküzümü, limon, nar, şeftali, üzüm, badem yetiştirilen diğer ürünlerdir. Mantar ve tedavi amaçlı kullanılan çeşitli şifalı otlar, tütün, çınar, ardıç, misvak da bu bölgede bulunurdu. Nişâbur ve Tus bölgenin, tahıl ambarı sayılırdı.³²

Horasan'da uygun coğrafi şartlar çerçevesinde tarımın yanı sıra hayvancılık da yoğun olarak yapılmaktaydı. Büyük ve küçükbaş hayvancılık gelişmişti. Sind bölgesinde iki hörgüçlü deve yetiştirilmekte olup, Horasandaki deve yetiştiricileri Horasan'daki erkek develer ile Arap asıllı dişi develeri çiftleştirerek "en-Necati" denilen deve cinsini imal ediyorlardı. Ayrıca burada başta kuşlar olmak üzere pek çok av hayvanı vardı.³³

Horasan yeraltı ve yerüstü madenleri açısından zengin bir bölgedir. Altın, gümüş, türkuaz, mermer, kil, amonyak, kezzap, arsenik, bakır, demir ve kıymetli taşların yanı sıra çok çeşitli ve bol miktarda diğer bazı madenler bulunurdu.³⁴ Tus'ta hem altın hem gümüş, Belh'te kükürt ve kurşun çıkarılıyordu.³⁵ Bölgede akik, asbest, firuze, türkuaz, kaldırım taşı gibi değerli taşlar bulunmaktaydı. Firuze taşı Tus, Nukan ve Nişâbur'dan çıkarılırken, mavi firuze sadece Nişâbur'dan çıkarılırdı.³⁶

Horasan'da hatırı sayılır derece bir sanayi vardı. Dokuma endüstrisi bilhassa İslam'ın bölgeye yerleşmesinden sonra büyük bir gelişme göstermişti. Zira Müslümanlar hem Mısır dokuma endüstrisinin hem de Çin de doğup daha sonra İran'a gelmiş olan ipek endüstrisinin mirasçısı olmuşlardı.³⁷ Pamuklu ürünler Kuşanlar döneminden beri mev-

32 Lombart, s. 57; Daniel, s. 15; Bobek, s. 293.

33 İbn Hurdazbih, s. 290; Mez, s. 504.

34 Mukaddasi, s. 287; Şeşen, s. 161; Claude Cahen, "Tribes, Cities and Social Organization", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, c. 4, New York 1993, s. 311.

35 Mukaddasi, s. 287; Daniel, 14; Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasının Taş Toprak Madenleri Sanayisi*, Bizim Büro Basımevi, 1. Baskı, Ankara 2001, s. 219; Çetin, s. 234-240.

36 Şeşen, s. 220; Daniel, s. 14; Mez, s. 499; Bakır, *Taş ve Toprak*, s. 105.

37 Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanlar'ın Yaşayışları*, çev. Bahriye Uçok, Varlık Yayınları, Ankara 1972, s. 331-332; Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasının Tek-*

cudiyeti bilinen bu başlı başına bir sektördü. Sasaniler devrinde daha da gelişmişti. Öyle ki Çin, Bağdad ve Mısır'a pamuk ihraç ediliyordu.³⁸ Merv ve Nîşâbur pamuk dokumacılığında önde gelen şehirlerdi.³⁹ Pamuk haricinde ipekli dokumalar da oldukça fazlaydı. Sasani döneminde Çin'den getirilen ipek böceği, VI. Yüzyıldan itibaren Horasan bölgesinde Merv, Cürcan, Taberistan, Nesa ve Ebiverd'de yetiştirilmeye başlandı. Marco Polo'nun gözlemlerinden anlaşıldığı üzere Horasanda pek çok ipek ve altın sırmayla işlenmiş ipek kumaşlar bulunmakta, kadınlar ve genç kızlar ipekten altın sırmadan çeşitli renkleri ve öğeleri olan işlemleri örmekteydiler.⁴⁰

Hayvancılık merkezli bir ürün olarak dericilik de bölgede yaygın bir endüstriydi. H. VII. Yüzyılın ilk yarısında Horasanlı tüccarlar beygir derisini ayakkabı yapımında kullanılmak üzere getirirlerdi. Tus'da samur, tilki, kakım, vaşak ve sincap derilerinden kürkler imal edilirdi. Belh ve Nesa şehirleri kaliteli tilki derileri ve bunlardan imal edilen kürkler ihraç ediyorlardı.⁴¹ Dericiliğin yan kolu olarak ciltçilik de bir diğer popüler uğraştı. Yine kâğıt sektörü de gelişmişti. Bermekiler Abbasiler döneminde Horasanda ilk kâğıt fabrikasını kurmuşlardı.⁴²

Horasan bölgesinde demir ve bakır işlemeciliği faal olan sanayi kolları arasındaydı.⁴³ Demirden kılıç, gürz, zırh, gibi aynı zamanda tarımda kullanılan orak, saban gibi aletler ve bunların yanı sıra günlük ihtiyaçlar için çeşitli eşyalar yapılmaktaydı. Marco Polo, bu bölge ahalisini

til Sanayi Giyim Kuşam Moda, Bizim Büro Basımevi, 1. Baskı, Ankara 2005, s. 165, 167, 171.

38 Mukaddasi, s. 323-324; Bakır, *Tekstil*, s. 164.

39 Mukaddasi, s. 285; Mazaheri, s. 331-332; Mez, s. 524; Bakır, *Tekstil*, s. 165.

40 Marco Polo, s. 30-31; Maurice Sven Dimand, *el-Fününü'l İslamiyye*, çev. Muhammed İsa, Darü'l Maarif, 1. Baskı, Kahire 1947, s. 264; Richard Nelson Frye, *Bukhara The Medieval Achievement*, Mazda Publishers, 2. Press, California 1997, s. 81; Bakır, *Tekstil*, s. 165, 174.

41 Abdulhalık Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri Tahta ve Kâğıt Sanayi", *Belle-ten*, Ankara 2001, Nisan 1, LXX, S. 242, s. 81.

42 Çetin, s. 234-240; Bakır, *Tahta ve Deri*, s. 98, 146.

43 Mukaddasi, s. 287; Lombart, s. 240; Daniel, s. 11-14; Abdulhalık Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Bizim Büro Basım Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2002, s. 136-139.

üstün nitelikte savaş aletleri, eyer, at başlığı, mahmuz, kılıç, yay, sadak ürettikleri aktarmaktadır.⁴⁴ Bakır üretimi olarak, kalkmalı gereçler ve sanat eserleriyle birlikte leğen, ibrik, küp, lamba, kupa, sanatkar bir şekilde işlenmiş buhurdan gibi eşyalar üretilirdi.⁴⁵ Zira bugün bilinen ilk bakır madeni eşya Horasan'ın Herat kentinde yapılmıştır.⁴⁶ Yine Hermitage müzesinde sergilenen bir gümüş tabaktan anlaşıldığı üzere Horasan bölgesinde gümüşten çok değerli eşyaların mamul edildiği görülmektedir.⁴⁷

Topraktan üretilen mamuller sanayinin bir diğer kolunu oluşturuyordu. Bu ürünlerin başında ise cam gelmekteydi. Horasan en önemli cam üretim merkezlerinden birisiydi. Özellikle Nişabur'da cam ürünlerini mine ile kaplama işini buradaki sanatkârlar büyük bir beceri ile yapıyorlardı. Toprak mamullerinden olan bir diğer sektör çömlekçilik olup Horasan bölgesinde Nişabur, Herat ve Tus gibi şehirlerde üretilmekteydi. 901 yılında Horasan bölgesinin Samaniler hâkimiyetine geçmesinden sonra Nişabur'da da beyaz zemin üzerinde açık kırmızı, yeşil ve kerpiç kırmızısı renginde Arapça yazılar ve çeşitli bitkisel şekiller bulunan çömlekler imal edilmeye başlandı.⁴⁸

Bir diğer üretim alanı olarak taş işçiliği Horasan'da yaygın olarak yapılırdı. Horasan bölgesi kıymetli taşlar konusunda oldukça zengindi.⁴⁹ Burada taştan güzel eşyalar imal edilmekteydi. H. VI. Yüzyılda Tus şehrinde taştan tencereler, kaplar ve çeşit çeşit aletler yapan çok yetenekli ustalar vardı. Abdulhalık Bakır'ın eserinde yer alan bir rivayete göre bu memleketle ilgili “Allah demiri Hz. Davut için yumuşak kıldığı gibi taşı da Tus halkı için yumuşak kılmıştır” sözü hemen her yerde söylenir ifadesi geçmektedir.⁵⁰ Tus'un yanı sıra Nukan şehrinde de çok

44 Marco Polo, s. 30.

45 Mazaheri, s. 245. Bakır, *Maden*, s. 350.

46 G. Fehervari, “Sanat ve Mimari”, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, nşr. M. Holt-A.K.S. Lambton-B. Lewis, çev. İrfan Pamuk-Enver Pamuk, Hikmet Neşriyat, 1. Baskı, c. VI, İstanbul 1989, s. 264; Dimand, s. 264; Bakır, *Maden*, s. 353.

47 Ülker Erginsoy, *İslam Maden Sanatının Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1978, s. 59.

48 Frye, *Bukhara*, s. 80; Dimand, s. 173-174; Bakır, *Taş ve Toprak*, s. 165.

49 Fehervari, c. 4, s. 69.

50 Bakır, *Taş*, s. 52, 108.

kaliteli ve kullanışlı bir taştan yapılan “Biram” adında tencereler imal ediliyordu.⁵¹

Horasan’da Ticaret

Ticaret eski çağdan itibaren milletler ve devletlerarasında çok önemli bir iletişim aracıydı. Zira bilgi-teknik buluşlarının bir yerden başka bir yere taşınmasında tüccarlar büyük rol oynamışlardır. Ortaçağda da devletler, milletler ürettikleri ürünün fazlasını başka bölgelere aktarmışlardır. Bu dönemde daha ziyade ticari meta olarak zirai ürünleri, tahıl, yağ, pamuk, meyve ve sebze, hayvancılık faaliyetlerini görülmektedir. Ancak bunların yanı sıra yer altı ve yer üstü madenleri de demir, bakır, bronz, altın, gümüş işlenmiş, ayrıca taş ve çömlekçilik eşyalarının da ihracatı yapılmıştır. Ticarete önemli bir değer olan bir diğer dal olarak mücevheratçılık görülmektedir. Bu iş bu yükte hafif pahada ağır olduğu için oldukça tercih ediliyordu.⁵²

Horasan Ortaçağ İslam dünyasının en önemli ticaret merkezlerinden birisiydi. Merv, Herat ve özellikle XI. Yüzyılda Nişabur bu konuda Bağdad ile boy ölçüşür hale gelmişti. Bu anlamda Horasan en parlak çağını X. Yüzyılda Samanoğulları döneminde yaşamıştı. Bilhassa Soğd’lu tüccarların yeni ticari koloniler kurması sonucunda insan, mal, fikir ve bilgi-teknik alışverişi arttığı görülmektedir.⁵³

Horasan’ın stratejik konumu, İran’dan Turan steplerine, Orta Asya’ya Hindistan’a ve Çin’e geçiş imkânı sağlıyordu. Ticaret yolları dağların iç kesimlerindeki dağ kıvrımlarından geçmekteydi. Burası Orta Asya’ya uzanan büyük İpek Yolu ana güzergâhıydı.⁵⁴ Belh, Amuderya, Ceyhun ve Maveraünnehir geçitlerinin karşısında, Hindukuş dağlarının eteklerinde yer alan Bamiyan, Kabul, Peşavar geçitlerinden Hindistan’a geçilirdi. Yine Horasan’dan Asya ve Hindistan’a ihracatın yanı sıra uzak diyarlara Mısır’a ve Mısır üzerinden Avrupa’ya da ürün ihraç edilirdi.⁵⁵

51 Mukaddasi, s. 294; Bakır, *Taş ve Toprak*, s. 209-210; Lombart, s. 247; Frye, Bukhara, s. 80; Dimand, s. 173-174.

52 Mukaddasi, s. 287; Zeydan, s. 80; Cahen, s. 305-315; Daniel, s. 14; Dimand s. 264; Bakır, *Tekstil*, s.174.

53 Lombart, s. 291; Frye, Bukhara, s. 30.

54 Frye, *The Heritage of Persia*, s. 12; Lombart, s. 54-55.

55 Lombart, s.62, 66, 69; Piyadeoğlu, s. 164.

Horasan'ın sınırları içerisindeki yollar, Hürmüz'den başlayıp, ülkenin içlerine doğru ilerler, Şiraz, Fars, Kirman'a, Nişabur, Zerenc ve oradan Herat ve Belh'e ulaşırdı. Nişabur'dan Merv'e, Herat'a ve Serahs'a on fersah⁵⁶ vardı. Nişabur Bağdad arası 305 fersahtı. Merv'den iki yol gidip, biri ülke içine Belh'e ve Toharistan'a, diğeri Türk ülkelerine giderdi. Belh Horasan'ın bir nevi ortası kabul edilirdi. Bu şehirden Fergana, Rey ve Harezm'e otuz fersah/merhale vardı.⁵⁷ Bu yollar üzerinde kervanların su ihtiyacını karşılamak üzere konaklar, göller ve kuyular inşa edilmiş, ayrıca kervanların yollarını kaybetmemelerini sağlamak amacıyla işaret kuleleri yapılmıştı. Böylelikle ticaret yollarında yolculuk edenlerin tüm ihtiyaçlarının karşılanması hedeflenmişti.⁵⁸

Horasan bölgesinde üretilen zirai ürünlerin bir kısmı çevre ülkelere ihraç edilirdi. Mesela pamuk Irak ve Türkistan'a ihraç edilirdi.⁵⁹ Harezm'den getirilen kürkler, sahtiyanlar, kılıçlar, haleneler getirilir. Şaş'ta değerli keymuht eyerleri, okdanlıklar, yün ve kıl kumaşlar imal edilerek ihraç edilir. Türkistan'dan tabaklanmak üzere deri getirilerek kullanır. Madenlerden üretilen savaş aletleri, kılıç, yay, ok, eğer at başlığı, el sanatları, çok zevkli bir şekilde işlenmiş zengin işlemler ile meyve, üzüm kavun gibi değişik bölgelere gönderilirlerdi.⁶⁰

İslam'dan önce mevcut bir sistem olan kölelik İslamiyet'in gelişmesiyle birlikte de kalkmamış devam etmiştir. Ancak köleler için bir takım haklar getirilmiştir.⁶¹ İslam dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi Horasan'da da köle ticareti yaygın bir şekilde yapılmaktaydı. Zira sanayi öncesi dönemde iş yükünün büyük oranının insanın üzerinde olmasından dolayı kölelere ihtiyaç duyulurdu. Çünkü köle ticareti ucuz veya bedelsiz işgücü demektir. Kölelerin iş bölümlerinin cinsiyetlerine

56 Fersah; Farsça "ferseng" kelimesinden Arapça'ya geçmiştir. Üç mil uzunluğundaki mesafeye 1 fersah denilmiştir. Geniş bilgi için bakınız. Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XII, İstanbul 1995, s. 412.

57 İbn Hurdazbih, s. 46, 59; Yakubi, s. 59, 69; Minorsky, s. 60.

58 Lombart, s. 61; Piyadeoğlu, s. 166.

59 Şeşen, s. 243; Mez, s. 524.

60 Şeşen, s. 268.

61 William Gervase Clarence-Smith, *Islam and the Abolition of Slavery*, Oxford University Press, New York, 2006, s. 22-23; Ali Hatalmış, *İslam Toplumunda Kölelik ve Cariyelik*, Araştırma Yayınları, Ankara 2012, s. 62-87.

göre değiştiği görülmektedir. Erkek köleler daha ziyade sanayi ve tarımda kullanılırlarken, kadın kölelerden ise ev içinde hizmetçi olarak istifade edilirdi. Aynı zamanda kölelerden askeri hizmette de önemli ölçüde yararlanılırdı. Gerek Emevi, Abbasilerde olmak üzere bölgedeki diğer devletler de kölelerden ordular kurmuşlardır. Yezid'in iktidarına karşı isyan ettiği için azledilen Horasan valisi Abbad b. Ziyad b. Ebihi bu duruma karşı yanında bulunan bin kadar köleyi azad etmiştir.⁶² Yine Horasan emiri olan Tahir'in halife Memun'a 2000 kişilik bir köle grubunu hediye etmesi bu bölgedeki köle ticaretini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Aynı zamanda Sâmânî şehirlerinin gelirlerinin bir kısmı da köle ticaretine dayanıyordu. Köle ticaretinin akışına bakıldığında, Slav köleler Harezmi yoluyla Hind köleler kabil yoluyla Türk köleler ise özellikle sınır boylarından Merv, Nîşâbur ve Herat gibi şehirlere getirilirdi. Böylelikle Horasan farklı bölgelerden getirilen köle ve cariyelerin merkezi oluyordu. Burada toplatılan köleler daha sonra İslam dünyasının farklı bölgelerine gönderilirdi. Bu alışveriş Horasanlı tüccarlar açısından önemli bir gelir kaynağıydı.⁶³

Horasan'da bütün bu ürünlerin sergilenip, yerli ve yabancı tüccarın faaliyeti gösterdiği çok sayıda pazar mevcuttu. Pazarlar sayesinde hem şehir halkı, hem de göçebe hayat sürenler alışverişlerini güvenli bir şekilde gerçekleştirebiliyorlardı. Pazarlar genellikle şehrin asıl bölümü olan şehristanda değil, daha dışta kalan kısımda kurulurlardı. Siyasi otorite bu şekilde pazarlara hayvan ve hayvansal gıda satmak üzere alışveriş için gelen yabancı halk ve göçebelerin şehre dâhil olmalarının önüne geçmiş oluyordu. Bu uygulama ile hem şehir halkı, hem de göçebeler ekonomik ihtiyaçlarını güvenli bir şekilde gerçekleştirirdi. Pazarların haricinde şehirlerdeki çarşılarda da ticari alışveriş ve etkileşim yoğun bir şekilde devam etmekteydi.⁶⁴

Ticaretin asli unsurunun para olması hasebiyle, para sirkülasyonu ve darphane ayrı bir öneme haizdi.⁶⁵ Horasan bölgesinde önemli darpha-

62 Hatalmış, s. 130, 183-185.

63 Lombart, s. 72; M. Akif Aydın, "Kölelik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXVI, Ankara 2002, s. 245.

64 Piyadeoğlu, s. 169-170.

65 Minorsky, s. 154; Piyadeoğlu, s. 172.

neler ve bu darphaneleri besleyecek madenler bulunurdu. Horasan'da her alanda olduğu gibi bu konuda da Nîşâbur öne çıkıyordu. Nîşâburiyye adı verilen Nişabur dinarları yüksek ayarlı paralardı. Ayrıca yüksek ayarlı dinarlar, ülkenin diğer darphanelerinde de basılmaktaydı. Bununla birlikte bazen bozulan ekonomi sebebiyle düşük ayarlı paraların da piyasaya sürüldüğü olurdu. Dirhemler ise ilk zamanlarda bakır ve gümüş karışımından basılmış, ancak yetersizlik ve ihtiyacın fazla olmasından dolayı tamamen bakırdan basılmaya başlanmıştır.⁶⁶ Nîşâbur dışında Horasan'da darphane bulunan diğer bir şehir Belh'te de bir darphane vardı şehir sahip olduğu gümüş madenleriyle de öne çıkıyordu. Herat ve Belh'te Abdülmelik b. Mervan adına para basıldığı ve bu paralarda şehrin adının Belhü'l-beyza olarak kaydedildiği bilinmektedir.⁶⁷

Horasan bölgesindeki bu yoğun ticari akış Horasan'ın zenginleşmesini getirmiş, öyle ki bu iktisadi gelişmeler Horasan'da toplanan vergilerin 40 milyon dirhem üstüne çıkmasını sağlamıştı.⁶⁸

İdari Yapısı

Horasan eyaleti muhtelif zamanlarda ve farklı siyasi otoritelerin idaresine girmiştir. Valiler yönetiminde Horasan eyaleti belirgin sınırlara sahipken özerk dönemlerde bu durum değişime uğrayarak buradaki otoriteler hem sınırlarını hem de güçlerini genişletmeye çalışmışlardır.⁶⁹

Sasaniler döneminde buranın idaresi valiler aracılığıyla yürütülmekteydi. Bu dönemde Dihkanlar⁷⁰ ve Merzubanlar⁷¹ da bölgede hâkimiyet

66 Piyadeoğlu, s. 172.

67 Minorsky, s. 154; Piyadeoğlu, s. 172-173.

68 İbn Hurdazbih, s. 41; Yakubi, el-Büldân, çev. Murat Ağarı, Ülkeler Kitabı, Ayışığı Kitapları, 1. Baskı, İstanbul 2002, s. 59; Çetin, s.234-240.

69 Yakubi, s. 75.

70 Dihkan; kelimenin aslı "dih" (köy) ile "gân" ona nispet edilen iki sözcükten türemiş olup, Arapça'ya dihkan olarak geçmiştir. Sasaniler zamanında soylular sınıfına dihkan deniliyordu. Genel olarak köy sorumlusu olsalar da Sasanilerin sonlarında şehirleri de idare ettikleri görülmektedir. Geniş bilgi için bakınız: Faruk Sümer, "Dihkan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. IX, İstanbul 1994, s. 289.

71 Merzüban; merz "sınır" ve pân "bekçi" kelimelerinin birleşmesinden türetilmiştir. Sınır bekçisi, sınır kumandanı, uç beyi gibi anlamlar taşır. Bir diğer deyişle sınır şehirlerini yöneten kimselere merzüban denilirdi. Geniş bilgi için bakınız: Tahsin Yazıcı,

sağlamışlardır.⁷² Daha sonra Hulefa-i Raşidin ve Emevi döneminde bölge valiler aracılığıyla yönetilmiştir. Abbasiler döneminde de bir zaman süresinde bölge valiler aracılığıyla yönetilmişse de Halife Memun'la birlikte bölge özerk bir yapıya kavuşmuş, hatta buradaki siyasi otoriteler kendilerine ait para basmışlardır.⁷³ X. ve XI. Yüzyılda Horasan'da ciddi bir otorite olmadığından, buradaki Dihkanların yeniden idarede söz sahibi oldukları görülmektedir. Bu ailelerin temsilcilerinin İslam coğrafyasının sınırları dışında murabahacı, elçi ve memur sıfatıyla buldukları da görülmektedir. Bu hâkim sınıfın; mahalle ve pazar eşrafi ile her çeşit şeyh, pir, reis unvanlarını taşıdıkları ve kendi kendilerini idare ettikleri görülmektedir.⁷⁴

Horasan'a muhtelif zamanlarda farklı şehirler başkentlik yapmıştır. Bu şehirler genel anlamda büyük şehirler olup, önemli stratejik bölgelerde yer almışlardır. Kaynaklarda bir bütünlük olmasa da genel anlamda başşehirler, Merv, Nişabur, Belh ve Herat'tır. Bu şehirler farklı otoritelerin idaresi adı altında muhtelif zamanlarda başkentlik yapmışlardır. Sasaniler devrinde bölgenin başkenti Merv şehri iken, İslami başlarında onun yerini Nişabur almıştır. Abbasiler döneminde Merv yeniden önem kazanmış, nitekim halife olan el-Memun'un uzun bir süre Merv'de ikamet ettiği bilinmektedir. Tahiriler döneminde burası başşehir olmuştur.⁷⁵

Şehirler

Şehirler insan ihtiyaçlarının karşılandığı her türlü zanaatın olduğu çeşitli el atölyelerin kurulmuş olduğu toplu bir şekilde yaşamaya elverişli yerlerdir. İnsanoğlu, tarihi süreç içerisinde sosyal, ekonomik, askerî vb. birtakım faktörlerin etkisiyle yerleşik hayata geçmiş ve bu yerle-

“Merzüban”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXIX, Ankara 2004, s. 255.

72 Frye, Bukhara s. 32; Daniel, s. 17.

73 C. E. Bosworth, “Tahirids and Saffarids”, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, 1. Baskı, v. 4, Newyork 1993, s. 126-127.

74 B.Zahoder, “Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan”, çev. İsmail Kaynak, *Belleiten*, Ankara, 1955, c. 19- Ekim, S. 76, s. 509-510; Daniel, s. 17; Frye, *Bukhara*, s. 32.

75 Minorsky, s. 72; Zahoder, s. 496- 497; Corci Zeydan, s. 80; Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2011. s. 89; Çetin, s. 236.

şim merkezlerinin gelişmesiyle de şehirler doğmuştur.⁷⁶ Yılmaz Can İslam öncesi dönemde İran’da görülen şehir tiplerini başlıca üç grupta toplamaktadır. 1. Çok köşeli bir surla çevrilmiş şehirler. 2. Birbirini dik olarak kesen, ızgara tarzında bir yol düzeninin görüldüğü şehirler. 3. Tapınak şehrin merkezinde yer almaktadır ki İslam fetihleri ile birlikte şekillenen şehir yapısında aynı şekilde cami de şehrin merkezinde yer almaktaydı.⁷⁷

Horasan şehir yapılanması da İran şehir tipinin bir versiyonuydu. Horasan şehirleri Ortaçağ’da İslam dünyasından önde gelirlerdi. Horasan eyaletinin önemli şehirleri; Nişabur, Belh, Herat, Merv olup, Serahs ise Merv içerisinde bir önemli bir merkez olarak görülmektedir. Bunların haricinde daha küçük şehirler de görülmektedir.⁷⁸

Nişabur

İslam’ın ilk dönemlerinde Ebreşehr (Eberşehr) ve İranşehr adlarıyla anılan Nîşâbur Arapça Nîşâbur, Neyşabur olarak geçerken, Pehlevi-ce “Nev-Şap-ur” (yeni ve güzel şapur) anlamına gelmekteydi. Şehrin kuruluşu I. veya II. Şapur’a dayandırılmaktadır.⁷⁹ Farsnamede de fars kralı Şabur Zülektaf Nîşâbur’u kendi adıyla kurmuştur (Şabur sonra Nîşâbur’a dönüşmüştür) denilmektedir.⁸⁰ Orta Çağ’da Horasan bölgesindeki dört büyük şehrin en önemlisi olan Nîşâbur, Sasanilerin hâkimiyetinden 651-652 yıllarında Müslümanların hâkimiyetine geçer.⁸¹

Nîşâbur Şehri, Binalud dağının güney batısında denizden 1210 m yükseklikte ve Tahranı Meşhede bağlayan yolda bir ova üzerindedir. Orta Asya ve Hindistanı İran üzerinden batıya ve İran körfezini Harezm üzerinden Volga boylarına bağlayan doğu-batı, güney-kuzey yolları

76 Muammer Gül, “İslam Şehrinin Doğuşu”, *Balikesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 6, Aralık, 2001. s.79.

77 Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı H. I-III / M. VII-IX. Yüzyıl*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1. Baskı, 1995, s.109-138.

78 Mukaddesi, s. 261; Zeydan, s. 80.

79 Mukaddasi, s. 264; Osman Gazi Özgüdenli, “Nişabur”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 33, İstanbul 2007, s. 149.

80 İbn Havkal, s. 431; Bakır, *Çeviriler 1*, s. 70.

81 Özgüdenli, “Nişabur”, s. 149.

üzerinde bulunmasından dolayı fevkalade önem teşkil eder. Düz bir arazi üzerine kurulmuş olan Nîşâbur şehri, Sasaniler döneminde şehir yakınlarındaki Azer Burzinmihr adlı ateşgede sebebiyle devrin en önemli dini merkezlerinden biri haline gelmişti.⁸² Şehir taşıdığı öneme binaen Ortaçağın coğrafyacı ve seyyahları ondan övgüyle bahsetmişlerdir.

İbn Batuta seyahatnamesinde, bağ, bahçe ve sularının bolluğu ve güzelliğiyle Nîşâbur'u küçük Dimaşk benzetir.⁸³ Mukaddesi eserinde, Sokakları çamurlu hanlarda intizamsızlık olup, hamamlar kirli duvarlar kötü ve çarpıktır. Nîşâbur'da mutad olan saray ve cami hayratından ziyade sanat ve ticaret hayatının inkişafı şehir manzarasının ağır başlılığı intizamına alışmış seyircide hoş bir intiba bırakmıyor ifadelerinde kullanır. Nîşâbur'da Horasan emirlerinin sarayları zengin çiçek bahçeleri, parkları ve bulunurdu.⁸⁴

Nîşâbur ekonomisi tarım ve ona bağlı olarak gelişen hayvancılık üzerine kurulmuştu. Burada tahılın yanı sıra, pamuk ve ipek de üretilir. Buğday pirinç, arpa tarlaları, meyve bahçeleri ve bağ yetiştiriciliği yapılırdı.⁸⁵ Şehrin su ihtiyacı kaynak sulardan ve vadideki sulardan giderilirdi. Ayrıca yer altı suyuolları mevcuttu. Bu suyuolları yeraltından gider bir kısmı bahçelere, bir kısmı ise evlere dağıtılırdı.⁸⁶ Nîşâbur dönemin ihtiyacına binaen küçük çaplı atölyelerden meydana gelen bir sanayisi bulunmakta olup, yeraltı ve yer üstü madenlerinin yanı sıra taşlarıyla da ünlüydü. Şehirden çıkarılan Firuze taşı, Sebec (Siyah kehribar) taşları da bu atölyelerde işlenirdi. Aynı zamanda cam üretim merkezlerindendi. Ayrıca yeni Nîşâbur'da çok güzel çömlekler de imal edilmekteydi. Sasaniler döneminde bu sanat dalı en üst noktadaydı. Çinicilik, seramik ve demir işçiliği çok gelişmişti.⁸⁷ Dokumacılıkta

82 Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, Sad. Kamil Doruk, çev. Ömer Rıza Doğrul, 1. Baskı, İstanbul 1993, s. 115; Minorsky, s.57; Zeydan, s.80; Özgüdenli, "Nişabur", s. 149.

83 İbn Batuta, *İbn Batuta Batuta Seyahatnamesi*, çev. M. Çevik, Üçdal Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul 1993, s. 275.

84 Zahoder, s. 500; Özgüdenli, "Nişabur", s. 150.

85 Minorsky, s.57; Zahoder, s.500.

86 Mez, s. 471; Zahoder, s.500.

87 Bakır, *Taş ve Toprak*, s. 94-165; Özgüdenli, "Nişabur", s.149.

gelişen sanayi kollarından en önemlisiydi. Nîşâbur'da imal edilen bu mallar bölgenin ihtiyacı karşılandıktan sonra çevre yerlere gönderilirdi. Yol güzergâhı üzerinde olan şehrin ticari yönü de öne çıkıyordu. Bütün bu faaliyetler Nîşâbur'un gelirlerini yaklaşık 4 milyon dirheme ulaştırıyordu.⁸⁸ Dolayısıyla Nîşâbur coğrafi yapısı, ticareti ve ticaretiyle yollarıyla, ziraat, zanaat kolları Ortaçağ'da önemli şehirlerden biri olarak kabul edilmiştir.

Merv

Merv, Merv-u şahcân adıyla bilinir; çünkü şehrin adı Şah ile Can sözcükleri birleştirilip “Şahın canı, Şahın ruhu”ndan gelmektedir. Merv-u Ruz'dan ayırmak için buraya Merv-u Şahcân denilmiştir. Şehir Amuderya kervan yolu üzerinde Murgab deltasının aşağı kısmında kurulmuştur. Çöl ortasında bir vaha olarak şöhret bulmuştur.⁸⁹ Arkeolojik buluntulardan anlaşıldığı üzere şehrin geçmişi Perslere kadar gitmektedir.⁹⁰ İran ile Hazar kıyılarını Orta Asya'nın önemli şehirlerine bağlayan stratejik bir mevkiye ve işlek ticaret yolları üzerinde yer alan Merv şehri Sasani krallarının ikametgâhı ve Horasan emirinin oturduğu yerdirdi. Hz. Osman'ın hilafeti zamanında 652 yılında Müslümanlar tarafından fethedilerek İslam devletinin hâkimiyetine girmiştir.⁹¹

Merv Ortaçağ'ın siyasi, idari, ticari ve kültürel açılarından önde gelen şehirlerden biridir. Horasan'ın tamamında Merv'den daha güzel bir şehir yoktur denilmesine neden olunmuştur. Yakubi, Merv Horasan yerleşimlerinin en görkemlisidir ifadesinde bulunurken,⁹² Mukaddesi ise Merv için şehirlerin anası deyimini kullanır.⁹³

Merv ekonomisi öncelikli olarak tarım ve hayvancılığa dayanır. Pamuk, ipek, susam, pirinç, ceviz, badem, zeytin, nar, çekirdeksiz üzüm, kavun, karpuz, fıstık yetiştirilen başlıca ürünlerdi. Hayvancılık geliş-

88 İbn Batuta, s. 275; Yakubi, s. 60; Minorsky, s.57; B.Zahoder, s.499.

89 Osman Gazi Özgüdenli, “Merv”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 29, Ankara 2004, s. 221.

90 Mukaddasi, s. 264; Özgüdenli, “Merv”, s. 222.

91 Yakubi, s. 60; Mukaddasi, s. 264; Minorsky, s. 22; Özgüdenli, “Merv”, s. 222.

92 Yakubi, s. 60; Minorsky, s. 60.

93 İbn Hurdazbih, s.147; Mukaddesi, s. 263.

miş, göçebeler koyun ve sığır besliyordu, süt, peynir ve yağ boldu. Aynı şekilde hayvanların yünlerinden de istifade ediliyordu. Tarım ürünleri atölyelerde işlenerek çok güzel ince ince üstlükler yapılırdı. Kaba dokunmuş Merv kumaşları olduğu gibi yumuşak ve kalın fanilalar da dokunurdu. Ayrıca ipek ipliği imalatı da yapılırdı. İbrişim ipekleri bükülüyordu ki bunlar her tarafa ihraç ediliyordu. İbn Fazlan'ın gözlemleri de Merv dokuma sanayisinin ne kadar gelişmiş olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.⁹⁴ Ticaret de şehir ekonomisi açısından bir öneme haizdi. Şehir önemli ticaret yollarının odağında yer almaktaydı. Zira Merv'de dokunan pamuk ve ipek kumaşlar bakır eşyalar, keçi kilim ve halı ayrıca, tahıl ve sebze meyve civar yerlere satılıp, bunlardan önemli derecede gelir elde edilirdi. Bu ürünlerin yanı sıra köle ticareti de yoğun bir şekilde yapılmaktaydı. Çeşitli bölgelerden köleler buraya getirilen köleler, buradan çeşitli İslam ülkelerine dağıtılırdı. İslamiyet sonrası buradaki tacirlerin işleri daha da artıp, insan, mal, fikir ve teknik alışveriş hızlandı.⁹⁵ Merv içerisinde önemli bir merkez olduğu için Serahs şehrine de burada değinilmeye çalışılmıştır.

Serahs

Eski adı Herirud olan Tacen ırmağının orta havzasında bu ırmağın sağ tarafından kurulmuş olan Serahs şehri ilk defa ne zaman kimler tarafından kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Şehir Keykavus, Efrasiyab ve Zülkarneyne atfedilmektedir. Keykavus'un burasını Serahs b. Huzrez isimli kişiye ikta ettiği onun burada kendi adını verdiği bir şehir kurduğu, daha sonra ise Büyük İskender'in yeniden imar ettiği nakledilmektedir.⁹⁶

Serahs, Merv ve Nişabur'un arasında bir şehir olup, Merv'in yarısı kaddır. Serahs'ın asıl önemi Ortaçağ'da İrandan Türkistana giden ana yol ipek yolu üzerinde bulunmasından ve savunma yönünden stratejik bir konumda yer almasından kaynaklanıyordu. Nitekim Nişabur ve

94 Yakubi, s. 26; İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1975, s. 38; İbn Havkal, s. 435; Âdem Mez, s. 504; Bakır, *Tekstil*, s. 171.

95 Lombart, s.72-73; Minorsky, s.66.

96 Yüksel Sayan, "Serahs", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 36, İstanbul 2009, s. 539-540.

Tus'tan Merve giden yol buradan geçiyordu. Bu sebeple şehir Sasani-ler devrinden başlayarak Moğolların 1221 yılındaki işgal ve yağmalamalarına kadar önemli bir yerleşim merkezi olmayı sürdürmüştür.⁹⁷

Serahs ile Karakum çölünün bir kısmını kapsadığı için şehirde ziraat yapılan arazi çok geniş değildi. Buna karşın arta kalan arazide tarım verimli bir şekilde yapılmaktaydı. Herat nehrinin arta kalan sularından başka bir nehri yoktur. Yılın bir kısmı nehir yatağı kupkurudur.⁹⁸ Nehir suyunun kavuşmadığı zamanlar tarlalar, yağmur ve kuyu suları ile sulanırdı. Tahıl üretiminin yapıldığı, kavun ve üzümün yetiştirildiğini görülmektedir. Ayrıca hayvancılık gelişmiş olup özellikle deve yetiştiriciliğinin fazla yapıldığı yerlendendi.⁹⁹ Şehirde küçük çaplı atölyeler var olup, pamuk, ipek kumaş dokumaları meşhurdu. Serahs kadın çarşafı ve altın sırmalı kurdeleleriyle ün salmıştı. Ayrıca ipek ve pamuktan başörtüleriyle de öne çıkıyordu. Serahs ipek yolu üzerinde bulunduğu ticaret de fevkalade önemliydi. Her türlü mal takası bu yol güzergâhından yapılırdı. Zira şehir Horasanın ticaret ambarlarından biriydi.¹⁰⁰

Belh

Belh şehri adını eski Farsça da Bahtriş Aveste'da Bahdi ve Grekçe de Baktra şeklinde geçen Bakresten alır. Şehir, Nevbihar olarak da isimlendirilir. Zülkarneyn tarafından Amuderyanın güneyindeki Dehas ırmağı üzerinde ve Kuh-i Baba'nın eteğinde kurulmuştur. Şehir Horasan bölgesinin ortası olarak kabul edilen şehir eskiden Sasani Kisralarının ikametgâhı olan büyük ve gözde bir şehirdi. Muaviye b. Ebu Süfyan döneminde Abdurrahman b. Süvera feth etmiştir. İslamiyet'in hâkimiyetinden sonra gelişimini sürdürmüş ve Ortaçağ da önemli şehirlerarasında yerini almıştır.¹⁰¹

Belh'in güzelliği ve ihtişamı anlatılarak bitirilememiştir. Zira şehre

97 Mukaddasi, s. 275; İbn Hurdazbih, s.60; Nasırı Hüsrev, s. 156; Sayan, s. 540.

98 Minorsky, s. 59; Mukaddasi, s. 275; İbn Hurdazbih, s. 60; Nasırı Hüsrev, s. 156.

99 Şeşen, s. 167; Sayan, s. 540.

100 Nasırı Hüsrev, s. 156; Bakır, *Tekstil*, s.172; Sayan, s. 540.

101 Minorsky, s.181; Yakubi, s.69; Tahsin Yazıcı, "Belh", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul 1992, s. 410-11; Bulut, s. 89.

beldelerin anası anlamına gelen “ümmü beled” (şehirlerin anası), ve muhteşem anlamına gelen “el-Belhü'l-Behiyye” adını vermişlerdir.¹⁰² Marco Polo ise Belh için, bu kent eskiden çok daha önemli bir yermiş, ancak arka arkaya birçok kez Tatarların saldırılarına uğrayarak yıkılmıştır. Burada da şimdi görülebilen ancak yıkılmış durumda bulunan pek çok mermerden yapılmış saraylar ve büyük alanlar vardı ifadelerini kullanmaktadır.¹⁰³ İbn Batuta ise Belh için, yıkılmış binaların kalıntıları şehri mamur gösteriyordu. Belh vaktiyle büyük bir şehir olup, mescit ve medreselerin izleri lacivert renklerle süslenmiş binalarının kalıntısı hala ayakta demektir. Bu gözlemlerden de anlaşılacağı üzere Belh Ortaçağda görkemli şehirlerden biridir.¹⁰⁴

Şehrin ekonomisi temelde tarıma dayanır. Tahıl ürünlerinin yanı sıra meyve ve sebzeçilik yapılır, bağ ve bahçecilik gelişmiştir. Aynı zamanda hayvancılık da yapılırdı. Çift hörgüçlü Bakteriyan develeri burada yetiştiriliyordu. Belh şehrinde dokuma sanayisi gelişmiş olup, küçük atölyelerde bunlar işlenirdi. Kaliteli tilki derileri ve bunlardan imal edilen çok güzel ve pahalı kürkler imal ediliyordu.¹⁰⁵ Ticaret de Belh halkının geçim kaynaklarından biriydi. Nitekim şehir, Merv, Herat, Kandahar, Gazne'den geçerek Hindu kuşu batıdan dolaşan ve Kabil havzası ile İndus vadisine ulaşan Maveraunnehir geçitleri ile bunların karşısında bulunan Bamiyan, Kabul, Peşaver geçitlerinin bulunduğu büyük ticaret merkezi üzerindeydi. Bu yol özellikle Hindistan'dan uzanan çeşitli yörelere yayılan büyük Budist etkisinde bir yollar olup, Çin'den gelen hacılar da bu yolları kullanıyorlardı.¹⁰⁶

Herat

Herat adı, çivi yazılı Farsça kitabelerde Haravia, Avesta'da ve Grekçe metinlerinde Aria, Areia şeklinde geçer. Herat şehri İran efsanelerine göre bir dağın eteğinde Hürmüz tarafından inşa edilmiştir. Şehir Afganistan'ın batısında bulunan Herirud ırmağının kenarında

102 Yazıcı, “Belh”, s. 420.

103 Marco Polo, s. 41.

104 İbn Batuta, s. 269-270.

105 İbn Hurdazbih, s. 53; Minorsky, s. 26.

106 Minorsky, s. 57; Yazıcı, s. 420.

çok eski dönemlerde kurulduğu belirtilir.¹⁰⁷ Sasaniler hâkimiyetinde olan şehir 652 yılında halife Hz. Osman döneminde sulh yolu ile fethedilmiştir.¹⁰⁸

Ortaçağ İslam coğrafya ve gezginleri Herat'tan övgüyle bahsederler. Yakubi, Herat Horasan beldelerinin en kalabalık, en mamur ve halkının yüzü en güzel olanı ifadelerinde bulunurken,¹⁰⁹ Mukaddesi ise Herat'ta üzüm gibi güzel meyvelerin yetiştiğini, gelişmiş önemli bir merkez olduğunu belirtmektedir.¹¹⁰ Batuta da aynı şekilde Herat'tan Horasan'ın mamur şehri olarak bahseder.¹¹¹

Herat'ın ekonomik yapısı diğer şehirler gibi öncelikle olarak tarıma dayanır. Tarım şehrin çevresinde eskiden beri mevcut olan kanallardan sağlanan su ile yapılıyordu. Ayrıca Herat'ı yarıp geçen Gur nehri ile Gur sınırlarında ortaya çıkan ve Herat nehri sulamada kullanılırdı.¹¹² Tahıl, pamuk ürünlerinin yanı sıra yöre meyve bahçeleriyle meşhur olup, özellik üzüm önem arz ediyordu. Ayrıca bol ipek üretilir.¹¹³ Yeraltı ve yer üstü madenlerde önem arz eder. Herat'ta Abbasiler zamanında dokumacılık da isim yapmaya başlamıştı. Küçük atölyelerde her türlü ürün dokunur madenler işlenirdi. Zira Herat yakınlarında bulunan demir o çağda Hint yöntemleriyle işleniyor ve elde edilen çelik kültürler ihraç ediyordu.¹¹⁴ Herat için ticaret önemli olup, şehirde yetiştirilen ürünler ve çıkarılan madenler ham veya işlenmiş bir şekilde civar yerlere ihraç edilirdi. Bunların yanı sıra Samaniler döneminde köle ticareti de olmaktadır. Özellikle Slav köleler Herat'a getirilerek buradan dağıtılırdı.¹¹⁵

107 Minorsky, s. 58; Lombart, s.57; Recep Uslu, "Herat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 33, İstanbul 2007, s. 149.

108 İbn Havkal, s. 438; Minorsky, s. 26; Uslu, "Herat", s. 149.

109 Yakubi, s. 61.

110 Mukaddesi, s. 270.

111 İbn Batuta, s. 27.

112 İbn Havkal, s. 438; Minorsky, s. 26; Uslu, "Herat", s. 149.

113 Uslu, "Herat", s. 149; İbn Batuta, s.274.

114 Lombart, s. 57; Bakır, *Tekstil*, s. 174.

115 Lombart, s. 72.

Kaynaklar

- AYDIN, M. Akif, “Kölelelik” (2002) *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXVI, Ankara ss. 244-246.
- BAKIR, Abdulhalik (2001) *Ortaçağ İslam Dünyasının Taş Toprak Madenleri Sanayisi*, 1. Baskı, Ankara.
- (2002) *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, 1. Baskı, Bizim Büro Basım Yayınları, İstanbul 2002.
- (2008) “Farsname”, *Orta Çağ Medeniyeti’ne Dair Çeviriler-1*, 1. Baskı, Ankara.
- (2005) *Ortaçağ İslam Dünyasının Tekstil Sanayi Giyim Kuşam Moda*, 1. Baskı, Ankara.
- (2000) Ortaçağ İslam Dünyasında Deri Tahta ve Kâğıt Sanayi, *Belleten*, Nisan 1, c. L XV, S. 242, İstanbul, ss. 75-160.
- BOBEK, H. (1968) “Vegetation”, *The Cambridge History Iran*, Cambridge University Press, c. 1, Newyork, ss. 280-294.
- BOSWORTH, C. E. (1993) “Tahirids and Saffarids”, *The Cambridge History of Iran*, c. 4, Newyork, ss. 90-136.
- CAN, Y. (1995) *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı H. I-III / M. VII-IX. Yüzyıl*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1. Baskı, s.109-138.
- CAHEN, C. (1993) “Tribes, Cities and Social Organization”, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, c. 4, Newyork, ss. 305-329.
- CLARENCE, William Gervase-SMITH (2006) *Islam and the Abolition of Slavery*, Oxford University Press, New York.
- CLAVIJO, Ruy Gonzales de Clavijo (1993) *Anadolu Orta Asya ve Timur*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Sadeleştiren Kamil Doruk, Ses Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- ÇETİN, Osman (1998) “Horasan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 18, İstanbul 1998, ss. . 234-241.
- DANİEL, Elton L. (1979) *The Policial and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820*, The İnan America Foundation, 1. Baskı, Chicago.

DEWAN, Madan Lal (1968) “Land and Water Development Division, Food and agriculture Organizasion of the United Nation, Rome, and J. Famouri, Director, Soil Institute, Ministry of Agriculture, Iran”, *The Cambridge History Iran*, Cambridge University Press, v. 1, New York 1968.

DIMAND, M. S. (1947) *El-Fününü'l İslamiyye*, çev. Muhammed İsa, Darül'l Maarif, Kahire.

ERGİNSOY, Ülker (1978) *İslam Maden Sanatının Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

FEHERVARI, G. (1989) “Sanat ve Mimari”, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. İrfan Pamuk-Enver Pamuk, haz. M. Holt-A.K.S. Lambton-B. Lewis, Hikmet Neşriyat, 1. Baskı, c. 4, İstanbul, ss. 345-382.

FISHER, W. B. (1968) “The Land of Iran, Physicial Geogapyh”, *The Cambridge History Iran*, The Cambridge at the University Press, c. 1, Newyork 1968, ss. 3-111.

FRYE, Richard Nelson (1963) *The Heritage of Persia*, World Publishing Company, 1. Baskı, Newyork.

..... (1997) *Bukhara The Medieval Achivement*, Mazda Publishers, 2. Baskı, California.

GÜL, Muammer (2001) “İslam Şehrinin Doğuşu”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 6, Aralık, ss. 78-87.

GÜNALTAY, M. Şemseddin, (1948) *İran Tarihi*, TTK. Basımevi, 1. Baskı, Ankara.

HALAÇOĞLU, Yusuf (1995) “Fersah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XII, İstanbul, s. 412.

HATALMIŞ, Ali (2012) *İslam Toplumunda Kölelik ve Cariyelik*, Araştırma Yayınları, Ankara.

İBN BATUTA, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. M. Çevik, Üçdal Neşriyat, 1. Baskı, c. 1-2, İstanbul.

İBN FAZLAN (1975) *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

İBN HAVKAL (1939) *Süretü'l Arz*, haz. E.J. Brill, 2. Baskı, Leiden 1939.

İBN HALDUN (1982) *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 2. Baskı, c. 1, İstanbul.

İBN HURDAZBİH (2008) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, çev. Murat Ağarı, *Yollar ve Ülkeler*, Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

LOMBART, Maurice (2002) *İslam'ın Altın Çağı*, çev. Nezh Üzel, Pınar Yayınları, 4. Baskı, İstanbul.

MAZAHARİ, Ali (1972) *Ortaçağda Müslümanlar'ın Yaşayışları*, çev. Bahriye Uçok, Varlık Yayınları, Ankara.

MINORSKY, Vladimir (2008) *Hududu Âlem Minel Meşrik ilel Mağrib*, çev. A. Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

MEZ, Adam (2000) *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

MESUDİ, *Muruc ez-Zeheb* (2011) çev. D. Ahsen Batur, *Altın Bozkırlar*, Selenge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.

MUKADDESİ (1994) *The Best Division for Knowledge of the Regions, Ahsan al- Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim*, çev. Anthony Collins-Mohammad Hamid Alta'i, Garnet publishing, 1. Baskı, London.

NASIR-I HÜSREV (1967) *Sefername*, çev. A.Terzi, Milli Eğitim Basımevi, 1. Baskı, İstanbul.

ÖZTÜRK, Mustafa (2010) *Tarih Felsefesi*, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2007) "Nişabur", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 33, İstanbul, ss. 149-151.

..... (2004) "Merv", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 29, Ankara, ss. 221-225.

PİYADEOĞLU, Cihan (2012) *Güneş Ülkesi Horasan, Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

MARCO POLO (1985) *Marco Polon'un Geziler Kitabı*, çev. Ömer Güngören, Yol Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

SÜMER, Faruk (1994) "Dihkan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. IX, İ-

tanbul, ss. 289-290.

SAYAN, Yüksel (2009) “Serahs”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 36, İstanbul, ss. 539-542.

ŞEŞEN, Ramazan (2001) *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk ülkeleri*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

USLU, Recep (1997) *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

..... (2007) “Herat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 17, İstanbul, ss. 215-218.

YAKUBİ, (2002) el-Büldân, çev. Murat Ağarı, Ülkeler Kitabı, Ayışığı Kitapları, 1. Baskı, İstanbul.

YAZICI, Tahsin (1992) “Belh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul, ss. 410-411.

..... (2004) “Merzüban”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXIX, Ankara, ss. 255-256.

YILDIZ, Hakkı Dursun (2011) *İslamiyet ve Türkler*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, 4. Baskı, İstanbul.

..... (1989) (Ed.) *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, c. 3, İstanbul.

ZAHODER, B. (1955) “Selçuklu Devletinin Kuruluşu Strasında Horasan”, çev. İsmail Kaynak, *Bellekten*, Ekim, c. XIX, S. 76, Ankara, ss. 491-527.

ZEYDAN, Corci (1972) *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Megamiz, İletişim Yayınları, 1. Baskı, c. 1, İstanbul.